

Ewa Wysocka*, Barbara Ostafińska-Molik**

*Uniwersytet Śląski, **Uniwersytet Jagielloński

Zaburzenia przystosowania młodzieży a style wychowania w rodzinie

Adjustment disorders of youth and parenting styles in families

ABSTRACT: The authors present the analysis of mechanisms of social adjustment disorders in high school students related to parenting styles in the family (democratic, autocratic, liberal loving and liberal unloving). The authors posed two hypotheses: the first concerned the differentiation of social functioning of youth people (emotional and behavioral disorders) determination of parenting styles in the family. The second concerned the importance of differentiating the way parental roles (mother and father) for the process of social adaptation of young people. Both hypotheses were positively verified: styles democratic and liberal loving suppress the defective adaptation (a protective factor), while the style of autocratic and liberal unloving enhance this process (risk factor disorders) – the most important is the liberal unloving style, then autocratic style, a smaller role liberal loving and democratic styles. In the context of parental roles greatest importance for the process of deviant has a deficit of democratic style mother.

KEYWORDS: Family, parenting style, disturbances in social adaptation, conduct disorder, youth.

STRESZCZENIE: Autorki dokonują analizy mechanizmów zaburzeń w przystosowaniu społecznym młodzieży gimnazjalnej związanych ze stylami wychowania w rodzinie (styl demokratyczny, styl autokratyczny, styl liberalny kochający i niekochający). Postawiono dwie hipotezy: pierwsza dotyczyła zróżnicowania sposobu funkcjonowania społecznego młodzieży gimnazjalnej (zaburzenia emocjonalne i behawioralne) wyznaczonej stylami wychowania w rodzinie, druga dotyczyła różnicującego znaczenia sposobu pełnienia ról rodzicielskich (matki i ojca) dla procesu społecznej adaptacji młodzieży. Obie hipotezy zostały pozytywnie zweryfikowane: styl demokratyczny i liberalny kochający hamują proces wadliwego przystosowania (czynnik chroniący), zaś styl autokratyczny i liberalny niekochający proces ów wzmacniają (czynnik ryzyka zaburzeń) – największe znaczenie ma tu styl liberalny niekochający, następnie styl autokratyczny, mniejszą rolę odgrywają styl liberalny kochający

i demokratyczny. W kontekście ról rodzicielskich największe znaczenie dla procesu dewiacyjnego ma deficyt stylu demokratycznego matki.

SŁOWA KLUCZOWE: Rodzina, styl wychowania, zaburzenia w adaptacji społecznej, młodzież.

Reguły wychowywania dzieci są najbardziej uświęcone ze wszystkich zasad. Są one zalegalizowane przez naukę religii i podtrzymywane w naszych systemach szkolnych. Nawet poważne zastraszanie się nad nimi traktowane jest jak świętokradztwo (Bradshaw 1994, s. 14).

Wprowadzenie

Relacje wewnątrzrodzinne jako istotny wskaźnik oceny funkcjonowania rodziny i stosowanych przez rodziców metod wychowawczych, można ująć w kategoriach stylów wychowania. Badania nad wpływem relacji rodzinnych na indywidualne i społeczne funkcjonowanie dziecka zapoczątkowano w latach 30. ubiegłego stulecia (Marten 1994; por. Sussman, Steinmetz 1987; Ziemska 2009), konstatając ogólnie ich ogromne znaczenie rozwojowe, decydujące o przekazie międzypokoleniowym norm i wartości w rodzinie. Jednocześnie odkryto, że badanie relacji wewnątrzrodzinnych jest bardzo trudne, stąd już w latach 60. XX w. rozpoczęto konstruowanie specyficznych narzędzi do badania środowiska rodzinnego w ujęciu relacyjnym – pojawiły się pierwsze standaryzowane i normalizowane kwestionariusze. Nie do końca spełniły one pokładane w nich nadzieje, ale proces doskonalenia metod poznawania środowiska rodzinnego trwa, skutkując najbogatszym warsztatem diagnostycznym dostępnym w poznawaniu środowiska życia (Wysocka 2007, 2008, 2013).

Metodologicznie prawidłowe w badaniu relacji rodzinnych jest przyjęcie perspektywy ich analizy z dwóch stron (rodzica i dziecka), lub w perspektywie postrzegania wszystkich członków rodziny (ujęcie systemowe). Jest to zadanie niezmiernie trudne w realizacji, zatem autorki przyjęły perspektywę badania relacji rodzinnych (stylów wychowania) z punktu widzenia podmiotów wychowania, uznając, że ich sposób postrzegania jest tu najbardziej istotny, ponieważ na jednostkę oddziałuje to, w jaki sposób postrzega własną sytuację, a nie to, jaka ona jest obiektywnie. Badając relacje rodzinne w percepcji podmiotów wychowania można wywodzić tezy o jakości oddziaływań i potencjalnych konsekwencjach rozwojowych wynikających z określonych cech rodziny. Przyjęcie perspektywy systemowej jest natomiast konieczne w diagnozie przypadku funkcjonalnie powiązanej z terapią rodzin. Dokonywana w tym opraco-

waniu wybiórcza diagnoza systemu rodzinnego, nie służy celom praktycznym, a *stricte* poznawczym, stąd przyjęta perspektywa badania wydaje się wystarczająca dla konstruowania twierdzeń dotyczących znaczenia rozwojowego rodziny.

Style wychowania w rodzinie – założenia teoretyczne badań

Stosunki rodzinne stanowią specyficzny rodzaj zależności, wyrażający się w różnych formach, ale stopniowo podlegający przeobrażeniom, z uwagi na fakt, że partnerzy relacji dostosowują się do siebie nawzajem (rodzina jest układem dynamicznym, dostosowującym się do właściwości rozwojowych swych członków – „zmieniamy się wraz z rodzinami, rodzina zmienia się wraz z nami”). Analizując ogólnie relacje międzyludzkie można odnieść się do koncepcji Zbigniewa Zaborowskiego (1976, s. 16), który wyróżnił cztery typy zależności między osobami pozostającymi w relacjach społecznych: 1) zależność opartą na kontroli i władzy; 2) zależność opartą na nagrodach i karach; 3) zależność informacyjną; 4) zależność psychologiczną (postawy, uczucia, oceny, wzajemna atrakcyjność, autorytet). Wszystkie formy występują w rodzinie, mają znaczenie wychowawcze oraz wyznaczają specyfikę ról rodzinnych, sposobów wzajemnego oddziaływania oraz przekonania o specyfice i jakości owych relacji.

Rodzina jako podstawowa agenda wychowania i socjalizacji „posługuje się” różnymi „środkami oddziaływania”, co ujmowane jest właśnie w kategoriach stylów wychowania preferowanych przez rodziców. Jak twierdzi większość autorów, styl wychowania to system przekonań i wynikających z nich działań (zachowań rodzica), wyznaczający dobór i stosowanie specyficznych środków wychowawczych (Ryś 2001, s. 17). Jest to ponadto „wypadkowa” sposobów i metod oddziaływania na dziecko wszystkich członków rodziny (Przetacznik-Gierowska, Włodarski 2002, s. 128–130), co jest szczególnie istotne w ujęciu systemowym.

Styl wychowania w sensie ogólnym stanowi zatem swoisty wyznacznik jakości środowiska rodzinnego, stąd każda rodzina ma swój niepowtarzalny, indywidualny (swoisty) styl, określający sposoby życia wewnątrz rodziny, wyrażania uczuć, sposoby sprawowania kontroli („dyscyplinowania”) nad zachowaniami swoich członków, stanowiące rezultat posiadanych wyobrażeń o naturze wzajemnych relacji, sposobach okazywania sobie wzajemnego zrozumienia, rodzajach komunikowania się w obrębie rodziny oraz postawach wobec świata społecznego poza rodziną. Styl wychowania ostatecznie określa względnie trwałe stosunek rodziców do dziecka (osoby wychowującej do wychowywanej), akceptowane i stosowane przez rodziców metody wychowania (zachowa-

nia rodziców), co wyraża się w sposobie egzekwowania nałożonych na dziecko obowiązków i równocześnie w poziomie respektowania jego praw. Jest to swoista dla danej rodziny, podzielana przez rodziców koncepcja wychowania, stanowiąca pochodną poglądów dotyczących natury człowieka i determinant jego rozwoju, sprawdzana i zwykle świadomie realizowana w praktyce wychowawczej (Pluta 1979, s. 44–45; Obuchowska 2009, s. 6).

Perspektywy analizy stylu rodzinnego wychowania odnoszą się zatem zarówno do jego przejawów, jak i efektów, a także uwzględniają jego relacyjność i dynamizm (zależność od cech rodzica, dziecka oraz całej rodziny, a także przemian rodziny w toku jej i dziecka rozwoju), co wskazuje Ryszard Praszkie (1988), określając styl wychowania jako sposób działania, stosowany przez rodziców w celu kształtowania osobowości własnego dziecka. Zakłada się więc w tym ujęciu świadomość celu wychowania i sposobów działania pozwalających ów cel osiągnąć. Dobre wychowanie polega zawsze na łączeniu różnych orientacji wychowawczych, zależnie od osobowości, poglądów i preferencji rodziców oraz ich poczucia, że realizują świadomie własną koncepcję wychowania, nienarzuconą z zewnątrz. Kryterium wyodrębnienia stylów wychowania stanowi charakter relacji między wychowującymi i wychowanymi, który analizowany jest w dwóch wymiarach: stosunku emocjonalnego do dziecka oraz jakości i typu kontroli sprawowanej nad dzieckiem.

Pierwsze badania nad stylami wychowania prowadzili Kurt Lewin, Ron Lippitt i Robert K. White (1939; za: Borecka-Biernat 1992, 2006; por. Zielińska 2012), wyróżniając trzy podstawowe style: autokratyczny, demokratyczny i liberalny (*laissez faire*), uzupełnione później o styl niekonsekwentny. Z ważniejszych koncepcji wychowawczych relacji rodzinnych należy też odnieść się do analiz Diany Baumrind (1966, s. 889, por. 1967, 1971, 1973, 1991), która opisała trzy style wychowawcze, stosując nieco inne nazewnictwo, a także kryteria ich wyodrębnienia, uwzględniając wymiary: kontroli, troski, jasności komunikacji, dojrzałości wymagań. Baumrind badała zatem znaczenie wychowawcze stylów: (1) *permisywnego*, liberalnego, przywalającego, opartego na miłości i pozytywnych więziach emocjonalnych, ograniczonej kontroli, niestawianiu wymagań, niekonsekwencji, braniu pod uwagę opinii dziecka, niskich kompetencjach komunikacyjnych rodziców, co można określić jako „wychowanie bezstresowe”); (2) *autorytatywnego*, demokratycznego, który oparty jest na ciepłym i okazywanym dziecku stosunku emocjonalnym, powiązany z kontrolą, ale realizowaną z poszanowaniem pragnień dziecka, a także z wymaganiami ukierunkowanymi na osiągnięcia dziecka, co umożliwiają jasno ustalone reguły, rzeczywisty autorytet rodzicielski poparty racjonalną argumentacją, co można określić jako „wychowanie racjonalne”; oraz (3) *autorytarne*),

opartego na sile, posłuszeństwie, surowości i dystansie wobec dziecka, braku stosowania pochwał, nieuwzględnianiu opinii dziecka, nadmiernych wymagań i kontroli, co przyjmuje postać „wychowania konserwatywnego”. Eleanor Emmons Maccoby i John A. Martin (1983; por. Maccoby 1992), kierując się podobnymi przesłankami, a także uznając niewystarczalność do opisu specyfiki rzeczywiście występujących relacji rodzinnych, wyodrębnili dodatkowo (4) *styl odtrącająco-zaniedbujący*, który wyznacza brak zaangażowania rodziców w sprawy i rozwój dziecka, brak czułości w relacjach z dzieckiem oraz niestawianie mu wymagań i brak różnych form wsparcia, w tym głównie informacyjnego, co realnie przyjmuje postać „wychowania niekonsekwentnego”.

Earl S. Schaeffer (1959) wyróżnił podobne style na podstawie dwóch wymiarów relacji rodzicielskich: (1) ciepło i wrogość (koncentracja na dziecku o różnej charakterystyce) oraz (2) permissywność (brak kontroli i wymagań) i restrykcyjność (nadmierna kontrola i wymagania). Są to style: *demokratyczny, pobłażliwy* na osi ciepło–permissywność, *zaniedbujący* na osi wrogości i permissywności, *nadopiekuńczy, autorytatywny* na osi ciepła i restrykcyjności oraz autorytarny na osi wrogości i restrykcyjności. Niezależnie od różnic w nazewnictwie mają one podobną charakterystykę, jak analogiczne ze względu na podstawowe kryteria ich wyodrębnienia, style wyróżnione przez Baumrind (1966, 1967, 1971, 1973, 1991), Maccoby i Martina (Maccoby, Martin 1983; Maccoby 1992; Filipiak 2002; Schaffer 2006), a także klasyczne ujęcie głównych stylów wychowania, opisywanych w literaturze przedmiotu: styl demokratyczny, autokratyczny (surowy i życzliwy) oraz liberalny (kochający i obojętny), oraz dodatkowo styl niekonsekwentny. Mają one różne charakterystyki w zakresie podstawowych cech rodziny, charakteru relacji i zależności między poszczególnymi członkami rodziny, następnie sposobów oddziaływania, a także preferowanych metod wychowawczych, wynikających z przekonań na temat jednostki ludzkiej i mechanizmów jej rozwoju (Ryś 2001).

Konsekwencje rozwojowe stosowania przez rodziców poszczególnych stylów wychowania są następujące:

- 1) **styl autokratyczny**: w takiej atmosferze rodzinnej dziecko żyje w ciągłym napięciu, cechuje je nadmierna (choć pozorna) zależność i uległość wobec rodziców, co w sytuacjach „granicznych” zmienia się w buntowniczość i opór wobec ich wymagań. Konsekwencją narzucania formalnego autorytetu jest brak internalizacji norm i wartości proponowanych przez rodziców, zaś egocentryzm i egoizm dziecka powodować może łamanie niewygodnych dla siebie zasad, szczególnie w sytuacjach braku kontroli zewnętrznej (rodzicielskiej). Wychowanie jest tu nieskuteczne, bo nie prowadzi do internalizacji systemu aksjonormatywnego, który

nie jest poparty racjonalną argumentacją i emocjonalną więzią z rodzicem (brak identyfikacji). Szczególnie uwidacznia się to u adolescentów, których cechą rozwojową jest bunt funkcjonalnie powiązany z autokreacją. Odmiana „życzliwa” tego stylu funkcjonalnie wiąże się z wczesnym dzieciństwem, potrzebą zależności dziecka (Łobocki 2005, s. 313).

- 2) **styl liberalny**: efektem wychowania jest ukształtowanie wysokiego, ale często nieadekwatnego poczucia własnej wartości, postawy egoistycznej, egocentryzmu, braku wewnętrznej dyscypliny, wytrwałości w działaniu czy odporności psychicznej. Jak wskazuje Mieczysław Łobocki (2005, s. 313), styl ten tworzy warunki do swobodnej aktywności i spontaniczności dziecka, ale ukształtowane przezeń cechy powodują, że z trudem przystosowuje się ono do wymagań grupy rówieśniczej, bo nie posiada zdolności do współpracy.
- 3) **styl niekonsekwentny**: oparty na niejednorodnych sposobach oceny i kontroli dziecka i okazjonalności działań rodzica powoduje, że dziecko w takich warunkach ma często poczucie krzywdy, zaś dalszym efektem takiego postępowania rodziców jest nauka zachowań instrumentalnych (kierowanie się własnym interesem, egoizm). Nierzadko też pojawia się poczucie osamotnienia, gdyż dziecko nie znajduje trwałego oparcia wśród osób najbliższych, co prowadzi do poczucia niepewności, lęku, a nawet agresji związanej z odreagowaniem doświadczanych w rodzinie frustracji (Przetacznik-Gierowska, Włodarski 2002, s. 445). Dziecko traci też szacunek dla rodziców, którzy nie są dlań autorytetem, ze względu na nieprzewidywalność ich zachowań, co eliminuje efektywność ich oddziaływań.
- 4) **styl demokratyczny**: polega on na nawiązaniu przez rodziców przyjacielskich kontaktów z dziećmi, stąd umożliwia im podejmowanie decyzji w sprawach rodzinnych, kształtowanie samodzielności, zdolność do decentracji związaną z liczeniem się ze zdaniem innych, a także prawidłowo ukształtowane poczucie własnej wartości, ze względu na to, że rodzice stawiają dziecku wymagania dostosowane do jego możliwości.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się także inne klasyfikacje stylów wychowania rodzicielskiego, np. w ujęciu Ryszarda Praszki (1988), który wyodrębnił:

- 1) **styl swobodny**, którego istotę stanowi swoboda rozwoju dziecka, traktowanego przez rodziców jako pełnowartościowy człowiek, decydujący o sobie. Ważne są tu emocje, przeżycia i dobro dziecka. Rodziców cechuje duża odporność na naruszanie ich autonomii, tolerancja dla zachowań dziecka, radzenie sobie z napięciem, konsekwencja. Dziecko uczy się

samodzielności w osobistej eksploracji świata, jest aktywne i zdolne do ekspresji siebie, potrafi kreować własne normy zachowań, co je utrwala; traktuje podmiotowo innych i ma do nich szacunek. Wadą przy nadmiernej swobodzie jest brak odporności dziecka na przeszkody życiowe, trudności adaptacyjne, brak świadomości negatywnych emocji u innych, fałszywy obraz świata, niezdolność okazywania w sposób społecznie akceptowany własnej niezgody.

- 2) **styl treningowy**, oparty na relacji posłuszeństwa, której celem jest likwidacja złych nawyków, modyfikacja osobowości, nauczanie rozwiązań pożądaných przez rodziców. Rodzic ma intencję i decyduje o metodzie osiągnięcia pożądaných efektów. Rodziców cechuje konsekwencja w działaniu, występowanie w roli autorytetu, który adekwatnie dostosowuje swoje oczekiwania do faz rozwoju dziecka, cechuje ich profesjonalizm związany z doksztalcaniem się, planowaniem działań, wypracowanym systemem nagród i kar, ale też niestosowanie poniżeń i brak warunkowania własnych uczuć. W dziecku kształtowane są zachowania pożądané, choć niekoniecznie dla niego przyjemne, dyscyplina, jest oduczane złych nawyków. Wadą może być nadmierny konformizm, brak własnego zdania, konieczność funkcjonowania w układach o wyraźnej hierarchii, problemy w budowaniu relacji partnerskich.
- 3) **styl terytorialny**, którego celem jest kształtowanie relacji przez negocjacje. Rodzice i dzieci stworzą własną przestrzeń (terytorium, granice) psychiczną i fizyczną, zaś każda ingerencja w „cudze” terytorium jest wynikiem negocjacji, w relacji partnerskiej między rodzicami i dziećmi (brak formalnego autorytetu rodzica). Konieczne są tu wzajemne ustępstwa i konfrontacje, zaś potrzeby obu stron relacji są równorzędne. Rodzice jasno formułują własne emocje i potrzeby, szanują granice autonomii własnej i dziecka – walczą o własną autonomię i aprobują walkę dziecka o jego autonomię. U dziecka kształtuje się umiejętność negocjacji, mediacji i komunikowania własnych potrzeb, autonomia, zdolność do bycia we wspólnocie z własnego wyboru i nawiązywania relacji partnerskich, szacunek dla innych, świadomość realnego układu sił w świecie. Wadą mogą być trudności dziecka w funkcjonowaniu w relacjach jako „podwładny” lub osoba „nierówna innym”, a także niezdolność do działania w sytuacji zewnętrznego przymusu (bo tak trzeba), a czasem zbyt płynne rozumienie norm i zasad, z nadmiernym odnoszeniem się do kontekstu sytuacyjnego.

Zdaniem H. Rudolpha Schaffera (2006; por. Obuchowska 2009, s. 6–7), style wychowania ściśle wiążą się z modelami postaw wobec potrzeb dziec-

ka: **pozostawiania zupełnej swobody**, zbliżonym do stylu liberalnego, permissywnego; „**lepienia z gliny**”, zbliżonym do stylu autorytarnego; **konfliktowym**, zbliżonym do stylu niekonsekwentnego oraz **wzajemności i współdziałania**, zbliżonym do stylu demokratycznego, autorytatywnego. Zdaniem autora trzy pierwsze modele są zagrożeniem dla naturalnego rozwoju dziecka.

Style wychowania mają specyficzne znaczenie dla osiągniętych efektów wychowawczych. Jest to jednak względne, gdyż zależy od nasilenia cech dłań właściwych (inne są skutki stylu autokratycznego łagodnego, inne surowego). Jest to zależne także od wieku dziecka, czyli naturalnych dłań potrzeb rozwojowych, gdyż inne są potrzeby małego dziecka, które potrzebuje więcej życzliwej kontroli, stąd bardziej właściwy jest tu styl autokratyczny, życzliwy, ze stopniowym włączaniem demokratycznego „prowadzenia” dziecka; inne są potrzeby adolescenta, który dąży do swobody i wolności, cech właściwych dłań rozwojowo, stąd bardziej adekwatny wydaje się tu styl liberalny (ale kochający) lub głównie demokratyczny. Ważna jest także ogólna jakość środowiska rodzinnego: jego struktura, zasoby i deficyty.

W analizie stylów wychowania rodzicielskiego istotną kwestią decydującą o ich efektywności jest zgodność poglądów na wychowanie obojga rodziców. Wiadomo, że rodzice kształtują własne poglądy na wychowanie na podstawie osobistych doświadczeń wyniesionych z rodziny pochodzenia, transponując je w przyszłość (Bradshaw 1994), ale często są one wynikiem obserwacji sposobu funkcjonowania innych rodzin, lub osobistych studiów, czyli rozwijania własnej wiedzy na temat wychowania, na bazie literatury przedmiotu lub popularnej (szczególnie wówczas, gdy doświadczenia wyniesione z własnej rodziny są trudne i „bolesne”, traumatyczne). Styl wychowania może też być pochodną obowiązującej mody, lansowanej przez media, co dotyczy przede wszystkim modelu liberalnego, tzw. „bezsresowego wychowania” (Szlendak 2003; Zielińska 2012).

Zgodność poglądów rodziców na wychowanie jest ważnym elementem i podstawą efektywności ich oddziaływań. Sytuacja taka jest jednak trudna do osiągnięcia, gdyż rodzice pochodzą z różnych środowisk rodzinnych (wychowawczych), co jest opisywane jako sytuacja homogamiczna (doświadczenia małżonków w rodzinie pochodzenia są podobne), lub heterogamiczna (w rodzinach pochodzenia preferowano różne style wychowania). Wybór, a w zasadzie stosowanie określonego stylu wychowania, zależy więc od wielu czynników. Choć głównie poglądy rodziców ukształtowane są w rodzinie pochodzenia (Bradshaw 1994), znaczenie mają tu także: faza rozwoju dziecka i wynikające z niej potrzeby, możliwości dziecka, jego stan zdrowia, cechy osobowości.

Wobec adolescentów oczekiwane i prawidłowe sposoby oddziaływania rodziców, ze względu na młodzieńczy bunt, związany z kryzysem tożsamości potencjalnie prowadzącym do określenia siebie, lokują się w dwóch stylach: **demokratycznym**, gdyż młody człowiek musi się czuć przynajmniej współpartnerem w decydowaniu o sobie i własnym życiu (bunt jest naturalnym mechanizmem rozwojowym, którego nie da się „powściągnąć” metodami autokratycznymi) oraz **liberalnym, kochającym**, związanym z potrzebą niezależności adolescenta, ale potrzebującego życzliwego wsparcia, zaangażowania i zainteresowania rodziców, które musi jednak być okazywane w sposób nie naruszający jego integralności.

Style wychowania a zburzenia w zachowaniu – założenia metodologiczne badań

Badanie znaczenia relacji wewnątrzrodzinnych dla rozwoju zaburzeń w przystosowaniu podejmowane było w wielokrotnie, jednak wykorzystywano w nich niejednolite założenia teoretyczne i metodologiczne, stąd niejednoznaczność uzyskiwanych wyników, zależna także od kontekstu społecznego i rozwojowego, w którym badania były prowadzone. Nie da się jednak zaprzeczyć, że wielu autorów potwierdza, iż w okresie dorastania zarówno styl komunikowania się, jak i styl wychowania rodzicielskiego, które są ze sobą powiązane, to istotne predyktory rozwoju, wpływają bowiem na podejmowanie życiowych ról przez młodzież (Cooper i in. 1973; Campbell i in. 1984). Generalnie także potwierdzono, że niektóre style wychowania rodzicielskiego wpływają pozytywnie, a inne negatywnie na rozwój dziecka, choć zależy to od wielu innych zmiennych (wieku dziecka oraz innych cech środowiska rodzinnego). Schaffer (2006; por. Obuchowska, 2009, s. 6–7), twierdzi, że modele pozostawiania zupełnej swobody, „lepienia z gliny” i konfliktowy są zagrożeniem dla naturalnego rozwoju i autonomii dziecka – rozbudowując ją nadmiernie lub hamując. Zbyt silna kontrola zewnętrzna powoduje kształtowanie się poczucia bezsilności i wstydu (zagrożone poczucie własnej wartości), zaś jej brak może powodować poczucie zagubienia w otoczeniu i nieumiejętność stawiania granic między sobą a otoczeniem. Jedynie model współdziałania oparty na zrównoważonej kontroli oraz pozytywnych uczuciach i więziach rodzinnych jest właściwym wsparciem dla prawidłowego rozwoju adolescenta.

Potwierdzają to także inne badania Baumrind (1991; por. Schaffer, 2006, s. 245–247), która wskazała, że styl autorytatywny (demokratyczny) ma charakter czynnika chroniącego przed zaburzeniami ujawniającymi się w adolescencji, a powiązanymi z uzależnieniami od środków psychoaktywnych.

Inni badacze np. Laurence Steinberg, Susie D. Lamborn, Nancy Darling, Nina S. Mounts i Stanford M. Dornbusch (1994) wskazują na zależność między stylem wychowania a zaburzeniami psychicznymi o charakterze internalizacyjnym. Autorzy potwierdzili, że najmniej korzystny wychowawczo jest styl zaniedbujący, wyznaczając – szczególnie w okresie adolescencji – największe trudności przystosowawcze. Również Mandeep Sharma, Novrattan Sharma i Amrita Yadawa (2011, s. 60–68) potwierdzili zależność między stylami wychowania a zaburzeniami depresyjnymi. Styl permissywny ($r = 0,3$) i autorytarny ($r = 0,27$) wyraźnie silniej i statystycznie istotnie powiązane są z depresją adolescentów niż styl demokratyczny ($r = 0,16$), stanowiąc ważny predyktor zaburzeń o charakterze internalizacyjnym.

Zakładane często przez badaczy znaczenie stylów wychowania w kontekście ról matki i ojca bywa kwestionowane, gdyż jak twierdzi Schaffer (2006, s. 248), popierając to argumentacją empiryczną, zależy to raczej od jakości i wielości doświadczeń w kontaktach z dzieckiem (opiekun podstawowy i drugoplanowy, którymi mogą być oboje rodzice, choć zwykle opiekunem podstawowym jest matka), a nie od płci. Nie da się jednak zaprzeczyć, że charakter doświadczeń w relacji z dzieckiem matki i ojca jest różny, co zdeterminowane jest kulturowo i powiązane z płcią rodzajową. Rację zatem mają zarówno zwolennicy zróżnicowanego oddziaływania matki i ojca, jak i naukowcy obalający ten pogląd. Można bowiem założyć, że jeśli płeć różnicuje cechy i zachowania, a także role społecznie i kulturowo określone, przekładać się to musi na jakość kontaktu z dzieckiem. Zaś znaczenia tego pierwotnego mechanizmu wyznaczającego zróżnicowanie wpływu wychowawczego nikt nie kwestionuje.

Nie podlega także dyskusji znaczenie spójności przekonań i zachowań obojga rodziców w zakresie sposobu wychowania dziecka. Jeanne H. Block, Jack Block i Andrea Morrison (1981) wykazali, że spójność (zgodność) wychowawcza rodziców ma pozytywne znaczenie dla przystosowania i dojrzałości społecznej, kontroli zachowania, samodzielnego radzenia sobie w trudnych sytuacjach (niezgodność jest negatywnym predyktorem rozwojowym).

Wybiórczo przedstawione wyniki badań potwierdzają znaczenie stylu wychowania w rodzinie dla zmiennych określających poziom adaptacji społecznej adolescenta, co jest teoretyczną przesłanką dla postawionego problemu badawczego.

Metodologicznie badanie relacji wewnątrzrodzinnych jest trudne, bowiem działa tu wiele mechanizmów „chroniących intymność rodziny”. W badaniach tych często podkreśla się, że sposób postrzegania cech i zachowań rodziców przez dziecko ma większe znaczenie, niż te rzeczywiście przez nich przejawiane (obserwowane przez badacza lub deklarowane przez rodziców).

Dlatego też przedmiotem poznania w niniejszym opracowaniu jest percepcja – w pewnym stopniu retrospektywna – cech relacji wychowawczych w rodzinie, dokonywana z perspektywy doświadczeń życiowych adolescentów – młodzieży gimnazjalnej.

Celem badań nie było zatem ustalenie rzeczywistego stylu wychowania preferowanego przez rodziców, lecz określenie rodzaju stylu pozostającego w świadomości młodzieży, zaś wynikającego z doświadczeń w kontaktach z rodzicami. Ustalano zatem, w jaki sposób badana młodzież o różnym poziomie dezadaptacji społecznej (prawidłowo i wadliwie przystosowana) postrzega własne rodziny w kontekście metod ich oddziaływania wychowawczego, tzn. jakie style wychowania w jej percepcji dominują w rodzinach pochodzenia. Innymi słowy, dokonano próby określenia zależności pomiędzy percepcją stylów rodzicielskiego oddziaływania wychowawczego a zaburzeniami w przystosowaniu. Przyjęto jednocześnie założenie, że choć badana jest percepcja i deklaracje młodzieży, a nie realny wpływ rodzicielski, to jednak właśnie sposób postrzegania zachowań rodziców przez młodzież jest wyznacznikiem jej funkcjonowania społecznego (świat dla jednostki jest taki, jakim go postrzega).

Przedmiotem badań był zatem sposób postrzegania rodziny pochodzenia przez młode pokolenie w kontekście form jej oddziaływania wychowawczego (dominujących stylów wychowania) i jednocześnie potencjalnych efektów wychowawczych, rozumianych jako zaburzenia przystosowawcze, co dokonano przez porównanie młodzieży o prawidłowej i wadliwej adaptacji społecznej (zaburzenia emocjonalne i behawioralne).

Problem badawczy przyjął postać następującego pytania: Jaka jest jakość środowiska rodzinnego wyznaczana stylem wychowania preferowanym przez rodziców (autokratycznym, demokratycznym, liberalnym kochającym i niekochającym) postrzegana przez młodzież jako dominująca w jej doświadczeniach życiowych?

Pytania badawcze wynikające z postawionego problemu są następujące:

1. Jakie style wychowania (autokratyczny, demokratyczny, liberalny kochający i niekochający) dominują w doświadczeniach młodzieży z zaburzeniami adaptacyjnymi i prawidłowo przystosowanej?

2. W jaki sposób role rodzicielskie (matki i ojca) różnicują style wychowania (autokratyczny, demokratyczny, liberalny kochający i niekochający) w percepcji młodzieży zaburzonej i prawidłowo przystosowanej?

Zmienne. Zmienną zależną są tu zaburzenia w funkcjonowaniu społecznym (występowanie lub brak zaburzeń internalizacyjnych i eksternalizacyjnych), zaś zmienną niezależną poziom i typ preferowanego stylu wychowania przez rodziców w percepcji młodzieży (autokratyczny, demokratyczny,

liberalny kochający i niekochający), z uwzględnieniem ról rodzicielskich (matki i ojca).

Hipotezy. Postawiono dwie ogólne hipotezy: (H_1) młodzież zaburzona i niezaburzona różnicuje percepcja stylów wychowania preferowanych w rodzinie pochodzenia; (H_2) styl wychowania preferowany przez matki i ojców w różnym stopniu wyznacza (różnicuje) zaburzenia adaptacyjne młodzieży gimnazjalnej (oddziaływanie matki i ojca ma odmienne znaczenie dla procesu rozwoju).

Metoda. Przeprowadzono badania o charakterze sondażu, z zastosowaniem rozbudowanego kwestionariusza ankiety, w którym znalazły się dwa wystandardyzowane i znormalizowane narzędzia badawcze do pomiaru stylów wychowania rodzinnego i zaburzeń w zachowaniu. Drugie narzędzie posłużyło jedynie do wyodrębnienia dwóch grup porównawczych.

W celu ustalenia sposobu postrzegania przez młode pokolenie swojej rodziny zastosowano Kwestionariusz do Badania Stylu Wychowania w Rodzinie, skonstruowany przez Marię Ryś na podstawie zaproponowanej przez Davida Fielda (1996, za: Ryś 2001) typologii systemów rodzinnych wraz z konceptualizacją stylów wychowania jako wyznaczników jakości środowiska rodzinnego zróżnicowanego typologicznie. Autorka ujmuje rodzinę jako system o wyraźnej strukturze, w którym można określić granice wymiany informacji czy przepływu uczuć, co determinuje jakość oddziaływania wychowawczego rodziców, rozumianego jako style wychowania. Wyróżnione style wychowania: demokratyczny (partnerski), autokratyczny (władzy rodzicielskiej) i liberalny (oparty na swobodzie), z uwzględnieniem dwóch podtypów (styl kochający i niekochający), identyfikowane są przez tę samą liczbę *itemów*, pozwalających na uzyskanie wyniku surowego w granicach od 0 do 30 punktów (1–9 – bardzo małe natężenie, 10–19 – małe natężenie, 20–23 – średnie natężenie, 24–26 – wysokie natężenie, 27–30 – bardzo wysokie natężenie). Ważna jest także analiza zgodności stylów wychowania stosowanych przez oboje rodziców, co w diagnozie przypadku identyfikowane jest przez liczbę punktów różnicujących styl wychowania matki i ojca (Ryś 2001, s. 20), jednak w analizie zbiorczej określa je średnia wyników przypisanych przez młodzież obojgu rodzicom i ich wewnętrzne zróżnicowanie (odchylenie standardowe).

Arkusze Obserwacyjny (TRF) T.M. Achenbacha¹ (1982, 1991a, 1991b) pozwala identyfikować dwa główne typy zaburzeń w zachowaniu: internalizacyj-

¹ Narzędzie składa się z 8 podskal, opisujących różne syndromy: wycofanie (*withdrawn*); symptomy somatyczne (*somatic complaints*); lęk i depresja (*anxious – depressed*); problemy społeczne (*social problems*); zaburzenia myślenia (*thought problems*); problemy uwagi (*attention pro-*

ne i eksternalizacyjne, stanowiące typologiczne zróżnicowanie zaburzeń psychicznych u dzieci i młodzieży, a także potencjalne źródło niedostosowania społecznego. *Zaburzenia internalizacyjne* określają problemy osobowościowe, zahamowanie lub zachowanie lękowe i nadmiernie kontrolowane. Nadmierne poczucie kontroli prowadzi zwykle do zbyt głębokiej, neurotycznej internalizacji norm społecznych, co stanowi podłoże przesadnej ostrożności w nowych i trudnych sytuacjach oraz nieśmiałości przejawianej w kontaktach interpersonalnych. Osoby takie, pomimo przeciętnych lub ponadprzeciętnych zdolności intelektualnych i specjalnych, nie osiągają wyników adekwatnych do ich poziomu (np. syndrom nieadekwatnych osiągnięć szkolnych), czując się niedowartościowane. Lęk powoduje też przesadne podporządkowanie się regulaminom, stąd jednostki te nie sprawiają innym problemów i nie są identyfikowane jako zaburzone. Większość symptomów przynależących do zaburzeń internalizacyjnych wskazuje na postawę bierną, ale w specyficznych sytuacjach, zbyt duże obciążenia psychicznego (o podłożu frustracyjnym) jednostki te skłonne są do niekontrolowanych „wybuchów”, co budzi zdziwienie otoczenia, reagującego na tego typu zachowania przesadną punitywnością, a to z kolei powoduje większe zamknięcie się w sobie osoby o tego typu zaburzeniach. *Zaburzenia eksternalizacyjne* wyznaczają problemy z zachowaniem, agresją lub zachowania słabo kontrolowane o charakterze antyspołecznym, opozycyjno-buntowniczym i wykraczające poza przyjęte reguły współżycia społecznego, wiążą się z rzutowaniem wewnętrznych problemów doświadczanych przez jednostkę na zewnątrz (Wolańczyk 2002, s. 23–24, 47–48). Podstawowymi składnikami tego typu zaburzeń są różne przejawy agresji, przeciwstawianie się i opór wobec otoczenia, impulsywność, destruktywność i antyspołeczność, a ich przejawianie w okresie dzieciństwa i adolescencji jest ważnym predyktorem chronicznej przestępczości w życiu dorosłym.

Badania dotyczące oceny jakości oddziaływania wychowawczego (stylu wychowania) w kontekście efektów wychowawczych (występowanie lub brak zaburzeń w przystosowaniu) były prowadzone w dwóch grupach młodzieży: prawidłowo przystosowanej (n = 105) i nieprzystosowanej (n = 105), w Małopolsce i na Śląsku. Badano młodzież gimnazjalną w wieku 14–16 lat – w latach 2009–2011. Łącznie przebadano 210 osób. Dobór osób badanych do obu grup został dokonany na podstawie diagnozy z wykorzystaniem arkusza diagnostycznego TRF Thomasa Achenbacha (1982, 1991a, 1991b), którego wyniki po-

blems); zachowania niedostosowane – przestępcze (*delinquent behavior*); zachowania agresywne (*aggressive behavior*).

zwoiliły na przypisanie młodzieży do grupy jednostek niedostosowanych społecznie i prawidłowo przystosowanych. Następnie osoby badane dokonywały oceny rodziny pochodzenia pod kątem stylu oddziaływania wychowawczego.

Przedstawiane wyniki badań są elementem szerszego projektu badawczego, obejmującego wiele zmiennych dotyczących funkcjonowania młodego pokolenia i jego determinant, realizowanego w kilku ostatnich latach w dwóch ośrodkach – małopolskim i śląskim, zaś mają charakter wstępnego pilotażu.

Percepcja stylów wychowania a zaburzenia adaptacyjne – empiryczna egzemplifikacja

Analizę wyników badań rozpoczęto od określania stylów wychowania dominujących w doświadczeniach młodzieży z zaburzeniami adaptacyjnymi i prawidłowo przystosowanej, łącząc ją ze względów oczywistych (odrębnie ocenia się matkę i ojca) z analizą ról rodzicielskich w aspekcie ich zróżnicowania – na podstawie wyników znormalizowanych. Następnie dokonano analizy statystycznej istotności zróżnicowań z wykorzystaniem testu t-studenta dla prób niezależnych, testu χ^2 , współczynnika V-Cramera i wielkości efektu (d-Cohena).

1. **Styl demokratyczny** (tab. 1), to sposób oddziaływania wychowawczego rodziców, który charakteryzuje poszanowanie praw i uczuć każdego członka rodziny, poparte wzajemnym zaufaniem, sympatią i życzliwością. Członkowie rodziny troszczą się o rozwój wszystkich osób w rodzinie, wspólnie planują różne działania i sposób rozwiązywania problemów. Sposoby kontroli istnieją, ale są „luźne”, co wiąże się z nie narzucaniem zadań, niestosowaniem surowej represji, które zastępuje posługiwanie się perswazją i przedstawianiem argumentów uzasadniających przyjęte rozwiązania (Ryś 2001).

Wyniki badań wskazują na zróżnicowania percepcji stylu demokratycznego przez młodzież zaburzoną i niezaburzoną, co ujawnia się zarówno w ocenie matki, jak i ojca. Matki osób niezaburzonych oceniane są jako bardziej demokratyczne (BW + W = 59,2%; N + BN = 23,3%) niż matki osób zaburzonych (BW + W = 35,7%; N + BN = 51,6%). Podobny rozkład wyników otrzymano w percepcji ojca, choć tendencje te ujawniają się słabiej – ojcowie postrzegani są przez osoby niezaburzone jako bardziej skłonni do stosowania stylu demokratycznego (BW + W = 46,4%; N + BN = 32,0%), niż w wypadku oceny osób zaburzonych (BW + W = 26,3%; N = 62,5%). Istotność tych zróżnicowań potwierdza test χ^2 i współczynnik V-Cramera, który jest wyższy w przypadku

matek niż ojców, co wskazuje, że percepcja stylu wychowania demokratycznego matek i ojców różnicowana przez zaburzenia adaptacyjne (i ich brak) silniej ujawnia się u matek ($\chi^2 = 22,5$; $df = 4$; $p < 0,001$; $V_c = 0,34$), niż u ojców ($\chi^2 = 17,889$; $df = 4$; $p < 0,001$; $V_c = 0,31$).

Tabela 1. Styl demokratyczny w percepcji młodzieży zaburzonej (A) i niezaburzonej (B) – rozkład procentowy dla ojców i matek (N = 210)

Styl demokratyczny		Matka				Ojciec			
		grupa A		grupa B		grupa A		grupa B	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Nate- żenie cechy	bardzo niskie (BN)	7	7,4	0	0,0	6	7,5	2	2,1
	niskie (N)	42	44,2	24	23,3	44	55,0	29	29,9
	średnie (\bar{S})	13	13,7	18	17,5	9	11,3	21	21,6
	wysokie (W)	19	20,0	26	25,2	10	12,5	16	16,5
	bardzo wysokie (BW)	14	14,7	35	34,0	11	13,8	29	29,9
Razem		95	100,0	103	100,0	80	100,0	97	100,0
Brak danych*		10	9,52	2	1,90	25	23,81	8	7,62
Ogółem		105	–	105	–	105	–	105	–
Test Chi ²		$\chi^2 = 22,5$; $df = 4$; $p < 0,001$; $V_c = 0,34$				$\chi^2 = 17,889$; $df = 4$; $p < 0,001$; $V_c = 0,31$			

* Brak danych oznacza tu odmowę udzielania odpowiedzi na pytania dotyczące rodziny. Argumentowano to najczęściej zupełnym brakiem kontaktu z jednym lub obojgiem rodziców (spowodowanym ich śmiercią lub brakiem więzi). Większy odsetek osób, które nie chciały odpowiadać na postawione pytania, znalazł się w grupie młodzieży z zaburzeniami zachowania. Na pytania dotyczące matki odpowiedzi odmówiło od 9,5 do 10,5% osób z grupy A i odpowiednio 2% badanych w grupie B. Odmowę odpowiedzi na pytania dotyczące ojca dotyczyła 23,8–24,8% osób z grupy A i 7,6% z grupy B. Autorki uszanowały odmowę udziału w tej części badań.

Źródło: opracowanie własne.

2. **Styl autokratyczny** (tab. 2), to sposób oddziaływania wychowawczego rodziców, którego charakterystyka jest następująca: dziecko zna swoje obowiązki i prawa, które konsekwentnie są egzekwowane. Pozbawione jest jednak okazywania uczuć, gdyż rodzice uznają je za niewłaściwe („psują” dziecko). Nadmierną wagę przywiązuje się do dobrze wypełnianych przez wszystkich członków rodziny obowiązków, zaś zaniedbuje się troskę o zaspokajanie ich potrzeb i jakość relacji rodzinnych. Sukcesy i postępy dziecka traktowane są jako oczywistość, zaś pochwałę i podkreślanie jego osiągnięć uznaje się za szkodliwe w wychowaniu. Rodzice nastawieni są natomiast na wychwycenie i krytykowanie błędów dziecka. Nie stosują nagród, zaś najważniejszym środkiem wychowania jest kara. Rodzice ściśle kontrolują relacje pozarodzinne dziecka (Ryś 2001). Ponieważ w całej próbie występuje tendencja do pozytywnego oceniania rodziców, zatem te style wychowania, które mają „negatywne charakterystyki” w mniejszym stopniu różnicują osoby zaburzone i niezaburzone

(styl autokratyczny i liberalny niekochający). Jednak pewne istotne różnicowania w percepcji stylu autokratycznego w grupie osób zaburzonych i niezaburzonych występują (tab. 2), choć ujawniają się one w obrębie wyników niskich, a także wyznaczane są one w pewnym stopniu przez role rodzicielskie: matki osób niezaburzonych oceniane są częściej jako mniej autokratyczne w swych zachowaniach (BN = 83,5%; N = 16,5%) niż matki osób zaburzonych (BN = 57,9%; N = 40,0%). Podobnie oceniany jest ojciec, choć tendencje te nieco słabiej się ujawniają, co oznacza, że rola ojca jest postrzegana jako bardziej restrykcyjna niż rola matki. Ojcowie postrzegani są przez osoby zaburzone jako mniej skłonni do odrzucania stylu autokratycznego (BN = 46,3%; N = 50,0%), zaś przez osoby prawidłowo przystosowane jako częściej niestosujący restrykcji (BN = 79,4%; N = 19,6%). Istotność tych różnicowań potwierdza test χ^2 i współczynnik V-Cramera, który jest wyższy w przypadku ojców niż matek, co wskazuje, że percepcja stylu wychowania autokratycznego matek i ojców różnicowana przez zaburzenia adaptacyjne (i ich brak), silniej ujawnia się to u ojców ($\chi^2 = 22,08$; $df = 3$; $p < 0,001$; $V_c = 0,35$), niż u matek ($\chi^2 = 16,53$; $df = 3$; $p < 0,001$; $V_c = 0,29$).

Tabela 2. Styl autokratyczny w percepcji młodzieży zaburzonej (A) i niezaburzonej (B) – rozkład procentowy dla ojców i matek (N = 210)

Styl autokratyczny		Matka				Ojciec			
		grupa A		grupa B		grupa A		grupa B	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Nate- żenie cechy	bardzo niskie (BN)	55	57,9	86	83,5	3	46,3	77	79,4
	niskie (N)	38	40,0	17	16,5	40	50,0	19	19,6
	średnie (Ś)	1	1,1	0	0,0	2	2,5	0	0,0
	wysokie (W)	1	1,1	0	0,0	1	1,3	1	1,0
	bardzo wysokie (BW)	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Razem		95	100,0	103	100,0	80	100,0	97	100,0
Brak danych		10	9,52	2	1,90	25	23,81	8	7,62
Ogółem		105	–	105	–	105	–	105	–
Test χ^2		$\chi^2 = 16,53$; $df = 3$; $p < 0,001$; $V_c = 0,29$				$\chi^2 = 22,08$; $df = 3$; $p < 0,001$; $V_c = 0,35$			

Źródło: opracowanie własne.

3. **Styl liberalny kochający** (tab. 3), to sposób oddziaływania wychowawczego rodziców, w którym rodzice pozostawiają dziecku całkowitą swobodę, nie hamują jego aktywności i spontanicznego rozwoju, zaś interweniują w jego wychowanie w wyjątkowych sytuacjach. Nie stawiają dziecku wymagań i nie odwołują się do swojego autorytetu. Okazują

zainteresowanie sprawami dziecka jedynie wówczas, gdy ono samo tego oczekuje i żąda. Rodzice jednak otaczają dziecko czułością i miłością, będąc z nim silnie związani. Zostawianie mu swobody działań i wyboru postaw wynika z przekonania, że dziecko samo dorośnie i dokona właściwych wyborów (Ryś 2001).

W percepcji zachowań rodziców właściwych dla stylu liberalnego kochającego nie zaobserwowano znaczących różnicowań wyznaczanych przez poziom zaburzeń adaptacyjnych, nawet w obrębie wyników niskich, co powoduje także, iż role rodzicielskie nie różnicują tego typu stylu percypowanego przez młodzież zaburzoną i niezaburzoną. Matki postrzegane są w obu grupach analogicznie (młodzież zaburzona: $BN + N_A = 76,8\%$; $BW + W_A = 7,4\%$; młodzież niezaburzona – $BN + N_B = 70,9\%$; $BW + W_B = 4,9\%$), choć pewne różnice pojawiają się w wynikach średnich ($\bar{S}_A = 15,8\%$; $\bar{S}_B = 25,2\%$), co wskazuje, że matki osób przejawiających zaburzenia częściej stosują „nadopiekuńczy liberalizm”. Są to jednak wyniki statystycznie nieistotne ($\chi^2 = 7,10$; $df = 4$; $p = 0,131$). Natomiast w ocenie ojców nie ma w zasadzie różnicy ($\chi^2 = 3,51$; $df = 4$; $p = 0,622$), bowiem obie grupy postrzegają zachowania ojców tak samo ($BN + N_A = 85\%$; $BN + N_B = 83,5\%$; $BW + W_A = 5,1\%$; $BW + W_B = 4,1\%$; $\bar{S}_A = 1,3\%$; $\bar{S}_B = 11,3\%$). Oznacza to, że styl liberalny kochający nie jest istotnym mechanizmem i predyktorem zaburzeń przystosowawczych.

Tabela 3. Styl liberalny kochający w percepcji młodzieży zaburzonej (A) i niezaburzonej (B) – rozkład procentowy dla ojców i matek (N = 210)

Styl liberalny kochający		Matka				Ojciec			
		grupa A		grupa B		grupa A		grupa B	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Nate- żenie cechy	bardzo niskie (BN)	4	4,2	1	1,0	4	5,0	2	2,1
	niskie (N)	69	72,6	72	69,9	64	80,0	79	81,4
	średnie (\bar{S})	15	15,8	26	25,2	9	11,3	11	11,3
	wysokie (W)	7	7,4	3	3,9	2	3,8	4	4,1
	bardzo wysokie (BW)	0	0,0	1	1,0	1	1,3	0	0,0
Razem		95	100,0	103	100,0	80	100,0	97	100,0
Brak danych		10	9,52	2	1,90	25	23,81	8	7,62
Ogółem		105	–	105	–	105	–	105	–
Test χ^2		$\chi^2 = 7,10$; $df = 4$; $p = 0,131$				$\chi^2 = 3,51$; $df = 4$; $p = 0,622$			

Źródło: opracowanie własne.

4. **Styl liberalny niekochający** (tab. 4), to sposób oddziaływania wychowawczego rodziców, w którym rodzice pozostawiają dziecku całkowitą swobodę, nie hamują jego aktywności i spontanicznego rozwoju, zaś

interwenują w jego wychowanie w wyjątkowych sytuacjach. Nie stawiają dziecku wymagań i nie odwołują się do swojego autorytetu. Okazują zainteresowanie sprawami dziecka jedynie wówczas, gdy ono samo tego oczekuje i żąda. Rodzice okazują jednak dziecku obojętność, cechuje ich chłód emocjonalny wobec dziecka i brak zainteresowania jego życiem. Styl ten wyznacza obojętność wobec spraw dziecka (Ryś 2001).

Wyniki badań wskazują na istotne różnicowanie percepcji stylu liberalnego niekochającego przez młodzież zaburzoną i niezaburzoną, co ujawnia się silniej w ocenie ojców, niż matek (jedynie w zakresie wyników niskich). Matki osób niezaburzonych w mniejszym stopniu stosują styl liberalny niekochający (BN = 86,4%; N = 13,6%), niż matki osób z zaburzeniami adaptacyjnymi (BN = 62,1%; N = 36,8%). Podobny rozkład wyników otrzymano w percepcji ojca, ale tendencje te ujawniają się silniej: ojcowie postrzegani są przez osoby z zaburzeniami adaptacyjnymi jako mniej skłonni do odrzucania stylu liberalnego niekochającego (BN = 42,5%; N = 51,3%), niż w wypadku oceny osób o prawidłowej adaptacji społecznej (BN = 83,5%; N = 15,5%). Istotność tych różnicowań potwierdza test χ^2 i współczynnik V-Cramera, który jest wyższy w przypadku ojców niż matek, co wskazuje, że percepcja tego stylu wychowania u matek i ojców różnicowana jest przez zaburzenia adaptacyjne (lub ich brak) i silniej ujawnia się u ojców ($\chi^2 = 35,98$; $df = 4$; $p < 0,001$; $V_c = 0,45$), niż u matek ($\chi^2 = 15,78$; $df = 2$; $p < 0,001$; $V_c = 0,28$). Oznacza to, że styl liberalny niekochający jest istotnym predyktorem zaburzeń w przystosowaniu, zaś charakterystyczna dla niego postawa ojca jest silniej oddziałującym czynnikiem ryzyka ich wystąpienia wśród adolescentów, sugerując większe znaczenie identyfikacji z ojcem w procesie pokonywania kryzysów tożsamościowych (określaniu siebie).

Tabela 4. Styl liberalny niekochający w percepcji młodzieży zaburzonej (A) i niezaburzonej (B) – rozkład procentowy dla ojców i matek (N = 210)

Styl liberalny niekochający		Matka				Ojciec			
		grupa A		grupa B		grupa A		grupa B	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Nateżenie cech	bardzo niskie (BN)	59	62,1	89	86,4	34	42,5	81	83,5
	niskie (N)	35	36,8	14	13,6	41	51,3	15	15,5
	średnie (Ś)	1	1,1	0	0,0	4	5,0	0	0,0
	wysokie (W)	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	1,0
	bardzo wysokie (BW)	0	0,0	0	0,0	1	1,3	0	0,0

Styl liberalny niekochający	Matka				Ojciec			
	grupa A		grupa B		grupa A		grupa B	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Razem	95	100,0	103	100,0	80	100,0	97	100,0
Brak danych	10	9,52	2	1,90	25	23,81	8	7,62
Ogółem	105	–	105	–	105	–	105	–
Test χ^2	$\chi^2 = 15,78; df = 2; p < 0,001;$ $V_c = 0,28$				$\chi^2 = 35,98; df = 4; p < 0,001;$ $V_c = 0,45$			

Źródło: opracowanie własne.

5. **Dominujące style wychowania i ich znaczenie w procesie adaptacji młodzieży.** W tabelach 5–6 zestawiono dane dla stylów wychowania w ocenie badanej młodzieży, z uwzględnieniem zaburzeń w zachowaniu oraz zróżnicowaniem stylów wychowania ze względu na pełnione role rodzicielskie. Wskazuje to i potwierdza dominujące właściwości oddziaływania wychowawczego rodziców (tab. 5), związane też z podziałem ról rodzicielskich – matki i ojca (tab. 6), wyznaczające proces wadliwej adaptacji społecznej.

Tabela 5. Dominujące style wychowania a zaburzenia w zachowaniu badanej młodzieży – rozkład wyników – miary opisowe* wraz z wielkością efektu** (N = 210)

Styl	Grupa	M	SD	Test t	Wielkość efektu (d)
Demokratyczny	zaburzenia	35,010	12,9958	$F = 9,18; p < 0,01;$ $t(179) = -6,17; p < 0,01$	0,31
	brak zaburzeń	45,049	9,7386		
Autorytarny	zaburzenia	17,270	10,7670	$F = 14,47; p < 0,01;$ $t(179) = 4,27; p < 0,01$	0,64
	brak zaburzeń	11,515	8,0688		
Liberalny kochający	zaburzenia	30,964	9,2453	$F = 6,44; p < 0,05;$ $t(183) = -3,36; p < 0,01$	0,5
	brak zaburzeń	34,913	7,2225		
Liberalny niekochający	zaburzenia	16,566	11,4164	$F = 20,34; p < 0,01;$ $t(174) = 4,83; p < 0,01$	0,73
	brak zaburzeń	9,791	8,1021		

* wartości miar opisowych to wynik sumowania średnich dla matek i ojców, potraktowany jako wskaźnik ogólnej jakości środowiska rodzinnego w aspekcie modeli oddziaływania wychowawczego (stylów wychowania); ** wielkość efektu odnosi się do oszacowania stopnia w jakim efekt oddziaływania występuje w populacji. Powszechnie stosowaną jego miarą w przypadku różnicy dwóch średnich jest współczynnik d Cohena. Wartość wielkości efektu: mała $d = 0,2$; średnia $d = 0,5$; duża $d = 0,8$; zob. Cohen (1988, s. 25–26); Rodriguez (2007, s. 300).

Źródło: opracowanie własne.

Analiza dominujących stylów wychowania w percepcji młodzieży zaburzonej i niezaburzonej, stanowiących jednocześnie czynniki ryzyka zagrożeń rozwojowych (adaptacyjnych), wykazała, że najsilniej oddziałującym czynnikiem zagrożeń jest stosowanie przez rodziców młodzieży gimnazjalnej stylu liberalnego niekochającego ($d = 0,73$) i autorytarnego ($d = 0,64$). W mniejszym stopniu widoczne jest to w przypadku stylu liberalnego kochającego

($d = 0,5$), zaś niestosowanie stylu demokratycznego wyznacza, ale najslabiej, zaburzenia przystosowawcze ($d = 0,31$). Ogólnie wskazuje to, że bardziej znaczącym wymiarem stylu wychowania dla procesu wadliwej adaptacji społecznej jest wymiar stosunku emocjonalnego (styl liberalny niekochający), aniżeli wymiar kontroli, związany z jej sprawowaniem w nadmiernym stopniu (styl autorytarny), lub jej niedostatkami (styl liberalny).

Potwierdzono też różnicujące proces przystosowania znaczenie stylów wychowania stosowanych przez matki i ojców. Hierarchia dominujących stylów jest tu podobna, ale występują wyraźne różnice w preferencji poszczególnych stylów przez rodziców (tab. 6).

Tabela 6. Dominujące style wychowania a zaburzenia w zachowaniu badanej młodzieży – rozkład wyników i miary opisowe dla ojców i matek, wraz z wielkością efektu ($N = 210$)

Styl	Rodzic	Grupa	M	SD	test t	Wielkość efektu (d)
Demokratyczny	matka	zaburzenia	20,342	6,0050	F = 14,49, $p < 0,01$; t(165) = -4,87, $p < 0,01$	0,76
		brak zaburzeń	23,942	4,1464		
	ojciec	zaburzenia	18,744	6,7482	F = 2,82, $p > 0,05$; t(196) = -3,91, $p < 0,01$	0,59
		brak zaburzeń	22,392	5,6657		
Autorytarny	matka	zaburzenia	9,242	5,3060	F = 4,08, $p < 0,05$; t(185) = 5,03, $p < 0,01$	0,74
		brak zaburzeń	5,709	4,5106		
	ojciec	zaburzenia	10,056	6,0536	F = 6,69, $p < 0,05$; t(154) = 4,58, $p < 0,01$	0,7
		brak zaburzeń	6,165	5,0537		
Liberalny kochający	matka	zaburzenia	17,837	3,8568	F = 0,79 $p > 0,05$; t(196) = -1,93, $p = 0,55$	0,27
		brak zaburzeń	18,864	3,6328		
	ojciec	zaburzenia	16,613	4,1681	F = 0,41, $p > 0,05$; t(175) = -1,437, $p = 0,148$	0,21
		brak zaburzeń	17,474	3,7147		
Liberalny niekochający	matka	zaburzenia	8,421	5,5660	F = 13,36, $p < 0,01$; t(171) = 5,63, $p < 0,001$	0,87
		brak zaburzeń	4,490	4,0717		
	ojciec	zaburzenia	10,106	6,2555	F = -7,29, $p < 0,01$; t(152) = 5,14, $p < 0,01$	0,83
		brak zaburzeń	5,629	5,1170		

Źródło: opracowanie własne.

Potwierdzono największe znaczenie dla powstawania zaburzeń stylu liberalnego niekochającego, stosowanego zarówno przez matki ($d = 0,87$), jak i ojców ($d = 0,83$). Kolejny styl mający duże znaczenie dla rozwoju zaburzeń, to styl demokratyczny, którego niedostatek jest czynnikiem ryzyka – większego ze strony matek ($d = 0,76$), niż ojców ($d = 0,59$), co wiąże się zapewne z normalizowaniem przez młodzież zachowań restrykcyjnych ojca. Ogromne znaczenie dla procesu ujawniania się zaburzeń ma także styl autokratyczny, zaś jego znaczenie jest tu podobne, niezależnie od roli matki ($d = 0,74$) i ojca ($d = 0,7$). Nieistotnie różnicuje percepcję środowiska rodzinnego osób zaburzonych i niezaburzonych styl liberalny kochający; jego znaczenie jest tu nie-

wielkie, choć zarówno matki, jak i ojcowie osób prawidłowo przystosowanych postrzegani są nieco częściej jako liberalni i kochający.

Podsumowanie. Postawione hipotezy dotyczące zróżnicowania percepcji stylów wychowania w rodzinie przez młodzież prawidłowo przystosowaną i zaburzoną, z uwzględnieniem różnicującego znaczenia ról rodzicielskich – matki i ojca, znalazły potwierdzenie w wynikach analiz. Ogólny układ wyników (bez różnicowania ról rodzicielskich) jest następujący: **styl demokratyczny** istotnie częściej występuje w rodzinach osób niezaburzonych, niż zaburzonych, a wynik ten cechuje względnie niski (w relacji do pozostałych stylów wychowania) efekt oddziaływania w populacji ($d = 0,31$); **styl liberalny kochający** także istotnie częściej stosowany jest przez rodziców osób bez problemów adaptacyjnych, niż w grupie z zaburzeniami, zaś znaczenie tego wyniku w populacji jest wyraźnie większe ($d = 0,5$); natomiast pozostałe style wychowania, zdecydowanie negatywne w kontekście potrzeb rozwojowych adolescentów, występują znacznie częściej w grupie osób przejawiających problemy przystosowawcze, przy czym: **styl liberalny niekochający** różnicuje porównywane grupy w większym stopniu ($d = 0,73$), niż **styl autorytarny** ($d = 0,64$), ale wszystkie wyniki są istotne statystycznie. W obu grupach młodzież postrzega rodziców najbardziej jako demokratycznych, następnie liberalnych kochających, zaś kolejne style: autokratyczny i liberalny niekochający występują wyraźnie rzadziej. Można powiedzieć, że rozwojowo jest to wynik pozytywny, bowiem cechy właściwe dla takiej struktury stylów wychowania są adekwatne do potrzeb adolescentów: niezależności, integralności własnej osoby, ale też i emocjonalnego wsparcia potrzebnego w sytuacji pokonywania kryzysu rozwojowego przypisanego adolescencji – w stylu oddziaływania rodzicielskiego dominuje zatem dawanie rozumnej swobody i partnerstwo (wymiar kontroli) oraz emocjonalne ciepło (wymiar stosunku emocjonalnego), właściwe stylom: demokratycznemu i liberalnemu kochającemu. Jednak zaobserwowane różnice w obu grupach porównawczych sugerują bardziej wyraźne deficyty w jakości środowiska rodzinnego osób z problemami adaptacyjnymi, związane właśnie z owymi pozytywnymi przejawami stylów wychowania: młodzież zaburzona otrzymuje mniej miłości, wsparcia, przyzwolenia na samodzielność i niezależność, czyli jej relacje z rodzicami postrzegane są jako bardziej chłodne i mniej partnerskie (deficyt stylów demokratycznego i liberalnego kochającego). Środowisko rodzinne osób zaburzonych jest też postrzegane jako bardziej autokratyczne i liberalne niekochające, co świadczy o nadmiarze restrykcyjnej kontroli (styl autokratyczny), wzmagającej bunt i opozycję, mogącą przyjmować formę zachowań nieprzystosowanych (internalizacyjnych i eksternalizacyjnych), a także decyduje o deficycie zaangażowania, zainteresowania

i miłości rodzicielskiej, mogącym ewokować poczucie frustrującej krzywdy, związanej z niezaspokajaniem podstawowych potrzeb miłości, wsparcia i bezpieczeństwa psychicznego w rodzinie (styl liberalny niekochający). Mechanizmy zaburzeń przystosowawczych związane są zatem z deficytem pozytywnych i adekwatnych do wieku rozwojowego oddziaływań wychowawczych, charakterystycznych dla stylu demokratycznego i liberalnego kochającego, oraz z nadmiarem negatywnych i nieadekwatnych rozwojowo wpływów wychowawczych, właściwych dla stylu autokratycznego i liberalnego niekochającego. Konkretyzując, predyktorem zagrożeń dla prawidłowej adaptacji społecznej jest niezaspokojenie (frustracja) naturalnych dla adolescentów potrzeb: niezależności, samodzielności, autonomii, integralności ego, miłości, bezpieczeństwa i wsparcia, co wiąże się z nadmiarem restrykcyjnej kontroli lub jej brakiem wynikającym z obojętności i niezaangażowaniem rodziców w sprawy dziecka-adolescenta oraz deficytem pozytywnych więzi z rodzicami, nasyconych ciepłem emocjonalnym. Ogólnie można powiedzieć, że środowisko rodzinne młodzieży z zaburzeniami jest bardziej deficytowe, przejawia więcej cech świadczących o jego rozwojowej patologii, co wiąże się z większą nieadekwatnością postaw rodzicielskich do momentu rozwojowego adolescentów, zaś w środowisku rodzinnym osób o prawidłowej adaptacji społecznej występuje zdecydowanie więcej cech pozytywnych oraz wyższy poziom adekwatności cech i zachowań rodziców do potrzeb rozwojowych adolescentów.

Potwierdzono także hipotezę o różnicującym znaczeniu ról rodzicielskich dla procesu zaburzeń (dla stylów demokratycznego, autorytarnego i liberalnego niekochającego). Układ wyników potwierdza, że deficyt stylu demokratycznego matek osób z zaburzeniami ma większe znaczenie dla pojawiania się zaburzeń ($d = 0,76$), niż ojców ($d = 0,59$), co wyznaczać może także wyższy poziom normalizacji zachowań niedemokratycznych ojca. Innymi słowy, demokratyczne zachowania matki są znacznie silniej powiązane z prawidłowym przystosowaniem młodzieży, niż analogiczne zachowania ojca. Pozostałe style wychowania, choć różnicują poziom zagrożenia zaburzeniami adaptacyjnymi – w tym zakresie największe jest znaczenie stylu liberalnego niekochającego – w podobnym stopniu wyznaczają owe zaburzenia (matki – $d = 0,87$; ojcowie – $d = 0,83$). Dotyczy to także stylu autokratycznego, którego ogólne znaczenie dla procesu ujawniania się zaburzeń jest nieco mniejsze (matka – $d = 0,74$; ojciec – $d = 0,7$). Można powiedzieć, że decydujące znaczenie dla procesu dewiacyjnego ma zgodność (spójność) stylów wychowania stanowiących negatywne predyktory zaburzeń (styl autokratyczny i liberalny niekochający) oraz deficyt stylów stanowiących pozytywne predyktory prawidłowej adaptacji, przy czym w wypadku stylu liberalnego kochającego występuje tu

zgodność zachowań ojca i matki, zaś w odniesieniu do stylu demokratycznego – jego deficyt postrzegany w zachowaniach matki stanowi bardziej znaczący czynnik ryzyka wystąpienia zaburzeń.

Refleksja końcowa

Nadrzędnym celem wychowania jest z pewnością umożliwienie samo-realizacji, zabezpieczenie finansowo-bytowe, umożliwienie przeżycia, co determinują pierwotnie, ale zasadniczo, warunki rozwoju w domu rodzinnym. Jak dokumentują badania – także prezentowane przez autorki tego opracowania – warunki te, traktowane jako specyficzna atmosfera wychowawcza, są zdecydowanie bardziej prawidłowe w rodzinach osób nieprzejawiających zaburzeń w przystosowaniu. Potwierdzono zatem znaczenie środowiska rodzinnego dla powstawania zaburzeń adaptacyjnych, wskazując mechanizmy związane z jakością relacji rodzinnych wyznaczanych przez styl oddziaływania wychowawczego rodziców i jego adekwatność do potrzeb rozwojowych adolescenta. Potwierdzono jednocześnie zróżnicowane – pozytywne i negatywne – znaczenie poszczególnych stylów wychowania: style demokratyczny i liberalny kochający to istotne czynniki chroniące przed zaburzeniami, zaś style autokratyczny i liberalny niekochający są istotnymi czynnikami ryzyka zaburzeń przystosowawczych. Układ ten jest szczególnie ważny dla momentu rozwojowego badanych osób – adolescencji, której właściwości sugerują potrzebę zrównoważonej kontroli i nasycenia relacji rodzinnych pozytywnymi uczuciami.

Z perspektywy pedagogicznej jest to wynik znaczący dla konstruowania systemu wsparcia rodziny w kontekście budowania świadomości rodziców związanej z charakterem potrzeb rozwojowych adolescentów i adekwatnością własnych działań wychowawczych do owych potrzeb (pedagogizacja rodziców). Dążenie do niezależności, funkcjonalnie powiązane z autonomią i integralnością ego adolescentów, nie może bowiem być pozbawione racjonalnej kontroli (styl demokratyczny), czyli także przyzwalania na swobodę dokonywanych wyborów i zachowań adolescenta, ale niepozbawioną pozytywnego emocjonalnego wsparcia, w sytuacji trudnego procesu kształtowania indywidualnej tożsamości (styl liberalny kochający).

Bibliografia

- Achenbach T.M. (1982), *Developmental psychopathology*, Wiley, New York.
Achenbach T.M. (1991a), *Integrative guide for the 1991-CBCL/4-18, YSR, and TRF Profiles*, University of Vermont, Department of Psychiatry, Burlington.

- Achenbach T.M. (1991b), *Manual for the Teacher's Form and 1991 Profile*, University of Vermont, Department of Psychiatry, Burlington.
- Baumrind D. (1966), *Effects of authoritative paternal control on child behavior*, „Child Development” nr 37(4).
- Baumrind D. (1967), *Child-care practices anteceding three patterns of preschool behavior*, „Genetic Psychology Monographs” nr 75.
- Baumrind D. (1971), *Current patterns of parental authority*, „Developmental Psychology Monographs” Part 2, nr 4(1).
- Baumrind D. (1973), *The development of instrumental competence through socialization*, [w:] *Minnesota symposia on child psychology*, nr 7, Pick A. (red.), University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Baumrind D. (1991), *The influence of parenting style on adolescent competence and substance*, „Journal of Early Adolescence” nr 11(1).
- Block J.H., Block J., Morrison A. (1981), *Parental agreement-disagreement on child rearing orientation and gender-related personality correlates in children*, „Child Development” nr 52.
- Borecka-Biernat D. (1992), *Style wychowania w rodzinie a agresywne zachowania dzieci*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Psychologiczne” nr 26.
- Borecka-Biernat D. (2006), *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Bradshaw J. (1994), *Zrozumieć rodzinę*, IPZ i T, PTP, Warszawa.
- Campbell E., Adams G.R., Dobson W.R. (1984), *Familial correlates of identity formation in late adolescence: a study of predictive utility of connectedness and individuality in family relations*, „Journal of Youth Adolescence” nr 13.
- Cohen K. (1988), *Statistical power analysis for the behavioral sciences*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale (NJ).
- Cooper C.R., Grotevant H.D., Moore M.S., Condon S.M. (1973), *Family support and conflict: both foster adolescent identity and role taking*, American Psychological Association, Washington.
- Field D. (1996), *Osobowości rodzinne*, „Logos”, Warszawa.
- Filipiak E. (2002), *Konteksty rozwoju aktywności językowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Lewin K., Lippitt R., White R.K. (1939), *Patterns of aggressive behavior in experimentally created “social climates”*, „Journal of Social Psychology” nr 10.
- Łobocki M. (2005), *Teoria wychowania w zarysie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Marten Z. (1994), *Kwestionariusze Eckarda Littmana do badania relacji wewnątrzrodzinnych (wyniki badań adaptacyjnych)*, [w:] *Wybrane metody diagnostyki i interwencji psychologicznej w sądowych sprawach rodzinnych*, Stanik J.M. (red.), Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Maccoby E.E. (1992), *The role of parents in the socialization of children: a historical overview*, „Developmental Psychology” nr 28.
- Maccoby E.E., Martin J.A. (1983), *Socialization in the context of the family: parent-child interaction*, [w:] *Socialization, Personality, and Social Development*, t. 4, wyd. 4, Mussen P.H. (red.), Wiley, New York.
- Obuchowska I. (2009), *Rodzice i style wychowania, cz. 2: Remedium*, nr 9.
- Pluta A. (1979), *Młodzież i dom rodzinny*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa.
- Praszkiel R. (1988), *W głąb szczytości*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z. (2002), *Psychologia wychowawcza*, PWN, Warszawa.

- Rodriguez W. (2007), *Effect size*, [w:] *Encyclopedia of measurement and statistics*, Vol. 1, Salkind N.J. (red.), Sage Publications, Thousand Oaks (CA).
- Ryś M. (2001), *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, CMPPP MEN, Warszawa.
- Schaefer E.S. (1959), *A circumplex model for maternal behavior*, „The Journal of Abnormal and Social Psychology”, nr 59(2), September.
- Schaffer H.R. (2006), *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Sharma M., Sharma N., Yadawa A. (2011), *Parental styles and depression among adolescents*, „Journal of the Indian Academy of Applied Psychology”, nr 57(1), January.
- Steinberg L., Lamborn S.D., Darling N., Mounts N.S., Dornbusch S.M. (1994), *Over-time changes in adjustment and competence among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent and neglectful families*, „Child Development”, nr 65.
- Sussman M.B., Steinmetz S.K. (1987), *Handbook of Marriage and Family*, Plenum Press, New York.
- Szlendak T. (2003), *Zaniedbana piaskownica. Style wychowania małych dzieci s problem nierówności szans edukacyjnych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Wolańczyk T. (2002), *Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce*, AM, Warszawa.
- Wysocka E. (2007), *Człowiek a środowisko życia – podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Wysocka E. (2008), *Diagnoza w resocjalizacji. Obszary problemowe i modele rozwiązań w ujęciu psychopedagogicznym*, PWN, Warszawa.
- Wysocka E. (2013). *Diagnostyka pedagogiczna – nowe obszary i rozwiązania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Zaborowski Z. (1976), *Stosunki międzyludzkie*, Ossolineum, Warszawa.
- Zielińska A. (2012), *Style wychowania w rodzinie pochodzenia a poczucie własnej wartości w relacjach interpersonalnych i radzenie sobie w sytuacjach trudnych u młodych dorosłych*, „Ecologia Humana”. Kwartalnik Naukowy nr 2(10).
- Ziemska M. (2009), *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa.